

ÇETR

de hazırlanmasını emretti ve üzerine Melikşah'ın alâmetini koydurdu. Katvân Savaşı'nda mağlûp olan ve bir çetrin altında duran Sultan Sencer'in esir düşmesinden endişe eden Sistan Meliki Ebû'l-Fazl ona kaçmasını söyleyerek çetrin altında kendisi durmuştu. Kirman Selçukluları'nda da hâkimiyet alâmeti olarak çetr vardı. Hânedanın kurucusu ve ilk hükümdarı Kavurd Bey'in çetri üzerinde Büyük Selçuklular'da olduğu gibi ok ve yay resmi mevcuttu. 547'de (1153) Bağdat'ta Abbâsî Halifesi Muktefi-Lierrillâh'ın oğlu Müstencid-Billâh'a vâlihtlik verilmesi münasebetiyle yapılan merasimde Kirman Selçukluları'nı ve Sultan Sencer'i temsil eden heyet çetr taşıyordu.

Anadolu Selçukluları'ndan bahseden kaynaklarda "çetr-i cihângîr-i saltanat", "çetr-i mansûr", "çetr-i şehinşâh" ve "çetr-i hümayun" tabirleri geçer. Siyah renkli olan Selçuklu çetri II. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında (1237-1246) mavi renge çevrildi. Sultanın bu tasarrufunda meşhur devlet adamı Sâdeddin Köpek'in etkili olduğu anlaşılmaktadır. Abbâsî halifeleri saltanatlarını tasdik ettiği Selçuklu sultanlarına menşur, hil'at vb. ile birlikte çetr de gönderirdi. Nitekim II. Süleyman Şah'a hâkimiyet sembolü olarak çetr ve livâ gönderilmiştir. Anadolu Selçukluları'nda sultanlar öldüğü zaman çetr ve sancaklarının türbenin üzerine konulması âdet olmuştu.

Hârizmşahlar'da da siyah çetrin mevcudiyeti bilinmektedir. Sultan Alâeddin Muhammed, Fars Atabegi Sa'd b. Zengî'yi takip ederek Rey civarına geldiğinde çetr ve sancakları yanında bulunuyordu. Sa'd sultanın çetrini görünce teslim olmayı tercih etmiştir. Sultan Celâeddin Hârizmşah, itaat arzetye gelen Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah'ı kabul ettiği sırada başının üstünde büyük bir çetr bulunuyordu. Aynı şekilde İlhanlılar'da da çetr hükümdarlık alâmetleri arasındaydı. Cengiz Han'ın da yeşil kırmızı çetr kullandığı bilinmektedir.

Meşhur Gurlu Hükümdarı Alâeddin Cihansûz, Gazneli Behram Şah'ı yenilgiye uğrattı ve Bûst'ü yakıp yıktığı seferden sonra Gazneli ve Selçuklu sultanlarını taklit ederek çetr kullanmaya başlamıştır. Aynı hânedandan Gıyâseddin Mahmud da Delhi Sultanlığı'nın kurucusu Kutbüddin Aybeg'e sultan unvanı vermiş ve saltanat alâmeti olarak çetr göndermişti. Delhi Türk sultanları değişik renkte çetrler kullanmışlardır. Me-

selâ İltutmuş oğlu Mahmud'u kazandığı bir zafer dolayısıyla kırmızı bir çetr ile ödüllendirmişti. Bedâün valiliğine tayin ettiği Mahmud'un küçük kardeşi Rükneddin'e de yeşil çetr (çetr-i sebz) vermişti (623/1226). Melik Yüzbeg taht müca-delesi sırasında kırmızı, siyah ve beyaz çetr kullanmıştır. Halaciler ve Tuğluklular da çetr-i siyah-ı sultânî kullanırlardı. İbn Battûta, Muhammed b. Tuğluk'un bir kısmı mücevherli, bir kısmı altın sırmalı on altı çetri olduğunu söyler (Rihle, s. 446). Bu çetrlerden yedi tanesi savaşa giderken sultanın üzerinde taşınırdı. Timurlu, Safevî ve Bâbürlü hükümdarları da çetri saltanat ve hâkimiyet alâmeti olarak kullanmışlardır.

Osmanlı kaynaklarında çetr kelimesinin geçtiği görülmekte, ancak bunun bir saltanat alâmeti olmadığı bilinmektedir.

Hindistan'daki İslâm mimarisinde şekil olarak çetri esas alan yapılara çetri denilmektedir. Bunlar çeşitli binalarda tahkimat maksadıyla yapıldığı gibi cami, minber, minare ve türbelerde dekoratif amaçlarla veya gölgelik olarak da kullanılmıştır. Delhi'de hükümdar türbeleri üzerindeki çetrilerin en eskisi, Rükneddin Firûz Şah ile (ö. 634/1236) Muizüddin Behram Şah'ın (ö. 639/1242) Me-

likpûr'daki türbeleri üzerine yapılan çetr-rilerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Steingass, *Dictionary*, s. 388; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IX, 20, 289; *Aẖbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*, s. 93-94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, IX, 252; İbn Battûta, *Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 446; Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn-i Mîngburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, s. 198; Aksarâyî, *Mûsâmeretü'l-ahbâr*, s. 31; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, II, 133; III, 469, 503, 506, 509, 512, 515, 517; IV, 7, 46-47, 96-97; V, 300-301, 334; Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selâcika-i Kırmân* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1886, s. 10; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 70-71, 448; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 202; Spuler, *İran Moğolları*, s. 297; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Edinburgh 1963, s. 105, 126, 280; Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 166; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 1981, s. 149; M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 20; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1984, VII, 388-389; W. Irvine, *The Army of the Indian Moghuls*, New Delhi, ts., s. 31; M. Fuad Köprülü, "Bayrak", *İA*, II, 406-409; Pakalın, I, 357-359; Dihhudâ, *Lugâtname*, X, 113; R. Ettinghausen, "Hilâl", *El²* (İng.), III, 382; C. E. Bosworth v.dğr., "Miẓalla", a.e., VII, 191-195; Sargon Erdem, "Alem", *DİA*, II, 353; Eleanor Sims, "Çatr", *Elr*, V, 77-79.

AYDIN TANERİ

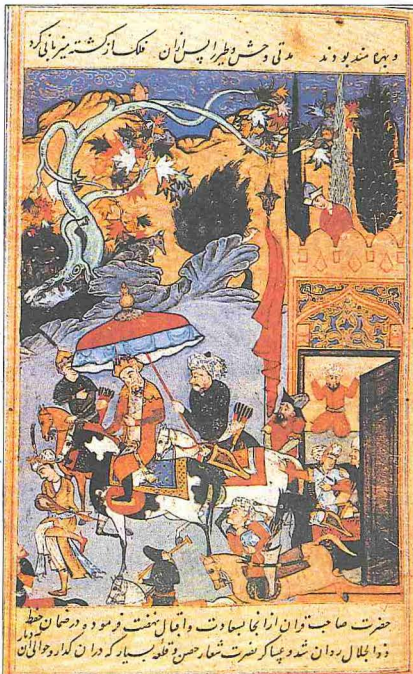
ÇEVĠĠAN

(چوگان)

Özellikle Ortaçağ'da Orta ve Uzakdoğu saraylarında oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen atlı top oyunu.

Halk arasında çevgen şeklinde söylenen Farsça çevgân (çûgân) kelimesinin aslı Pehlevîce (Orta Farsça) çûbikân (çûygân, çûlgân / çavlagân) (sopa, değnek) ismi olup bu kelime Arapça'ya savlecân, Türkçe'ye çöğen ve Grekçe'ye tsükanion şekillerinde girmiştir. Farsça'da "gûy ü çevgân" veya "çevgân-gûy" (top-çomak) denilen oyundan *Divânü lugâtü't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de, bugün de Anadolu'da olduğu gibi "çöğen" adıyla bahsedilir. Arapça'da ise bu oyuna savlecândan başka "la'bû'l-küre" (top oyunu) adı da verilir. Batılılar çevgânı ilk defa Grekler aracılığıyla Persler'den öğrenmişlerse de oyunun bütün dünyada tanınması, XIX. yüzyılda İngilizler'in Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı işgalleri sırasında bu oyunu polo (Tibetçe bolo / puludan "top") adı altında oynamaya başlamalarından sonradır.

Timur'un Karabağ seferi için çetr ve sancakla saraydan çıkışını gösteren bir minyatür (*Oriental miniatures...*, Taşkent 1980, resim 36)

Çevğânın oynanış şekli hakkındaki en eski bilgiler İran kaynaklarından öğrenilmektedir. Firdevsî *Şehnâme*'sinde, Ke-yâniyân sülâlesinden Siyavuş'un (m.ö. 700) Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın yanına gidip çevğân oynadığını anlatmaktadır. Hüsrev Nüşîrevân döneminde yazılan *Kârnamek-i Erdeşîr-i Pâpekân*'da, Sâsânî sülâlesinin kurucusu Erdeşîr'in Part hükümdarı Arduvan'ın sarayında çevğân oynadığı kayıtlıdır. Nu'mân b. Mansûr'un sarayına bağlı şair ve tarihçiler, Sâsânîler'den V. Behrâm-ı Gûr'un Hîre'ye gönderildiğini ve buradaki eğitimi sırasında çevğân oynadığını belirtmektedirler.

Bizans İmparatoru II. Theodosius da (401-450) sarayının önünde bir polo meydanı yaptırmıştı. Bu alana sonradan III. Michael (824-867) tarafından büyük kubbeli ve mermerlerle süslenmiş ahırlar eklenmiştir. I. Basilius ise (867-886) bu raya bir kilise inşa ettirmiş ve bu sebeple oyun alanı Marmara'ya doğru uzanmıştır. Çevğân Bizans'ın son devirlerine kadar oynanmıştır. Öte yandan Çin ve kâyi'nâmelerinde bu oyunun adına VIII. yüzyıldan itibaren rastlanır. Orta Asya'dan Çin'e geçtiği anlaşılan çevğân özellikle sarayda çok rağbet görüyordu.

Arap dünyasında çevğân Lahmîler Devleti'nde de (268-634) görülür. Emevîler'de I. Yezîd zamanında (680-683) saray eğlenceleri arasında çevğân da yer almıştır. Abbâsîler'den Hârûnürreşîd'in (786-809) çevğân oynadığı bilinmektedir. Bu oyun Karahanlı ve Selçuklular'da da yaygın olarak oynanıyordu. *Kutadgu Bilig*'de elçilerin vasıfları sayılırken çevğânda mahir olmaları gerektiğinden söz edilir. Daha sonra çevğân Bâbürlüler'le Hindistan'a girmiş ve yayılmıştır. Mısır'da özellikle Memlûkler döneminde Kal'atülcabel'de meydan denilen yerde top ve çevğân oynanıyordu. Hatta hükümdarın çevğânını taşıyan resmî bir görevli de vardı. **Çөгendar, çevğandar, çükündar** diye adlandırılan bu görevli hükümdarın oyununa gidişi sırasında yanında bulunurdu (Kalkaşendî, V, 458). Anadolu sahasında ise Selçuklular döneminde bu oyunun oynandığı bilinmektedir. *Yunus Emre Divanı*'nda (II, 214) çevğânla ilgili benzetmelere rastlanması, oyunun halk arasında da yaygın olarak bilindiğini gösterir. Ayrıca Akkoyunlu, Karakoyunlu saraylarında ve Safevîler'de oynandığına dair kayıtlar vardır. İran'a giden İngiliz elçisi A. Sherley, Şah Abbas'ın (1587-1629) sarayında oynanan bu oyunu tarif ederek iki takım halinde on iki oyuncu

ile oynandığını belirtir (Sykes, s. 341). Daha sonra İran'a giden seyyahlar da çevğândan bahsederler. Osmanlılar'da çevğân oynandığına dair bilgiye rastlanmakla birlikte Osmanlı kaynaklarında bu oyunla ilgili benzetmelere sık sık rastlanması çevğânın bilindiğini gösterir. Kemalpaşazâde çevğânı değnek karşılığı olarak "çevğân-ı cerât", "çevğân-ı şemşîr", "çevğân tîği" şeklinde kullandığı gibi oyunla ilgili benzetmeler de yapar (*Tevarîh-i Âl-i Osmân*, II. Defter, s. 110, 170, 186, 195). Evliya Çelebi ise Bitlis'te oynanan çevğânı tarif ederek meydana toplanan atlıların iki tarafa ayrıldığını, ellerindeki eğri bir çevğânla ortadaki ağaçtan topu sürmeye çalıştıklarını yazar (*Seyahatnâme*, IV, 122-123).

Çevğân at üstünde değnekle karşılıklı iki grup (takım) arasında dört köşe bir sahada oynanırdı. Çevğân oyununun iki çeşidi vardır. Kepçe ile oynanana "kepçe polosı", çekiçle oynanana "çekiç polosı" denirdi. Kepçe polosı daha çok Japonya, Çin ve Hindistan gibi Uzakdoğu ülkelerinde oynanırdı. Oyuncular at sırasında ellerindeki değneklerle sürdükleri topu hedeften geçirerek sayı yaparlardı. Takımlar genellikle dörder kişiden oluşursa da bu sayı oyun alanının büyüklüğüne göre artabilirdi. Takımlardan birinin diğerine üstünlük sağlaması, yedi

topu "amaç"tan (kale) geçirmekle gerçekleşirdi. Oyunda kullanılan ucu eğri ve hafif değnekler 1,20 veya 1,50 m. uzunluğundaydı. Toplar 10-15 cm. çapında olup söğüt veya akça ağaç budağından yapılırdı. Ayrıca küçük bir çakıl taşının çevresine pirinç samanı sarılarak üzeri bir deri ile kaplanmış topalar da kullanılırdı. Her iki takım için de tek hedef (kale) vardır. Çevğân oyuncusuna **çevğânbaz**, değnekle çevğân topuna vurana **çevğânzen**, oyun takımına hizmet edenlere ise **çevğândar** denirdi. Bu son tabir saray hizmetlileri arasında bir görev ve unvan olarak da kullanılmıştır. Çevğân oyununu gösteren şekilleri ve minyatürleri içine alan eserler de vardır. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin*'inde ve diğer bazı eserlerde bu konu ile ilgili minyatürler yer alır (bk. *El²* [İng.], II, 17). Ayrıca hattat Ali Meşhedî tarafından yazılan *Kitâb-ı der Bâzî-i 'İşk-ı Gûy-ı Çevğân* adlı kitapta (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 404) bu oyuna dair bilgi ve minyatürler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Räsänen, *Versuch*, s. 117; Clauson, *Dictionary*, s. 416; Taberî, *Târîh* (de Goeje), II, 825 vd.; III, 316; Mes'ûdî, *Mürûc-ü z-zeheb* (Meynard), VI, 287; Firdevsî, *Şehnâme* (nşr. J. A. Vullers), Leiden 1878, II, 599; *Divânü Lugâti'l-Türk*, I, 163, 198, 205, 337; *Kutadgu Bilig* (R. R. Arat), I, 5, 271, nr. 2581; s. 276, nr. 2635; *Yunus Emre Divanı* (nşr. Mustafa Tatçı), Ankara 1990, II, 214; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 458; Makrîzî, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte* (trc. M. Quatremère), Paris 1842, I, 121 vd.; İbn Kemal, *Tevarîh-i Âl-i Osmân*, II. Defter, s. 110, 170, 186, 195; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 122-123; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia or eight years in Iran*, London 1902, s. 341; Halim Baki Kunter, *Eski Türk Sporları Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 1938, s. 528; Uzunçarşılı, *Medhal*, İstanbul 1984, s. 310, 317, 346-347, 360, 416; M. Şakir Ülkütaşır, "Çevğân ve Gökbörü", *TK*, V/57 (1967), s. 663-665; Muammer Eroğlu, "Çevğân", *İA*, III, 388-389; Pakalın, I, 359-361; H. Masse, "Cawgân", *El²* (İng.), II, 16-17; Dihhüdâ, *Lugâtname*, X/B, s. 388-391.

FEYZİ HALICI

ÇEVĞÂN

(چوگان)

Osmanlı
mehter müzikisinde kullanılan
sarsmalı bir çalgı.

Farsça'da sözlük anlamı "değnek, sopa" olan çevğân (yk. bk.), üst tarafında tek veya iki yöne çatallaşarak kıvrılan gümüşten yapılmış bir ince değneğe, bu kıvrık uçlar arasında sallandırılmış zin-

Çevğân Oyununu gösteren bir minyatür
(Firdevsî, *Şehnâme*, IÜ Ktp., FY, nr. 1406, vr. 131*)

